

Гнидюк О. В.

ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ.
ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ
(життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова)

Статтю присвячено огляду життєвого шляху та наукової діяльності видатних вчених Івана Іванцова та Теодосія Мовчанівського, чий імена донедавна було викреслено з історії вітчизняної науки.

Перша половина XX ст. була непростим і трагічним часом для української інтелігенції взагалі і археологів зокрема. 1920-ті роки, попри складні умови політичного протистояння, стали періодом відродження в українській культурі та науці. Але вже на початку 1930-х років правлячий режим прагне підкорити діяльність інтелігенції інтересам партії і держави, спрямувати думки в ідеологічно «правильне» русло. Починаються утиски, переслідування і репресії. Після процесу Спілки Визволення України уряд вводить цензуру на видання Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Імена та праці багатьох вчених було заборононо, а самих людей - знищено або заслано.

В ході Другої світової війни, в умовах окупаційного режиму вчені ставали також жертвами гітлерівського терору.

Прямим наслідком цих драматичних подій стало замовчування та викривлення наукової діяльності цілого покоління вітчизняної інтелігенції. Лише в роки незалежності розпочався процес повернення втраченого, реабілітуються імена видатних вчених-археологів, а результати їхніх досліджень належним чином поцінуються.

Яскравими представниками репресованого покоління українських археологів були Теодосій Мовчанівський та Іван Іванцов.

Іван Овсійович Іванцов зробив величезний

внесок у вивчення стародавнього Києва. Саме він започаткував комплексне, міждисциплінарне дослідження столиці Русі в широкому хронологічному діапазоні: від перших поселень, що існували на території міста за палеолітичної доби, до середини XIII ст.

І. О. Іванцов народився 11 вересня 1904 р. у селі Великий Браталів (Любарський р-н Житомирської обл.) у родині незаможних селян. 1919 р. він закінчив сільську семирічну школу. З 1920 р. по 1925 р. навчався на Турчинівських педагогічних курсах на Житомирщині та на трирічних Вищих державних українських педагогічних курсах ім. М. Драгоманова у м. Житомирі. З 1925 р. навчався у Шепетівському педагогічному технікумі, пізніше - на заочному відділенні Інституту професійної освіти. Впродовж навчання І. Іванцов працював, і майже завжди його робота була пов'язана з освітнянством.

У 1933 р. І. Іванцов перевівся на IV курс історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка, а після отримання диплому вступив до аспірантури. Під науковим керівництвом відомого історика О. Оглоблін він працює над кандидатською дисертацією «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.», яку завершив 1939 р. Проте праця була надрукована лише 2002 р. [1]. Після завершення аспірантури вченого зарахували старшим викладачем кафедри історії СРСР Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького.

1 січня 1938 р. І. Іванцов перейшов працювати до Інституту археології АН УРСР. У складі Київської археологічної експедиції цього інституту та Інституту історії матеріальної культури СРСР, яку очолював М. Каргер, досліджував фундамент Десятинної церкви. 2 липня - 24 серпня 1938 р. вчений провів розкопки на 3-й і 4-й ділянках археологічних досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Саме він разом з В. Гончаровим розкопав добре відомі фахівцям житла-майстерні на Михайлівській горі, в тому числі знамените житло «художника» (житло № VIII). Цей факт підтверджується трьома авторськими щоденниками розкопок, які збереглися в науковому архіві Інституту археології НАНУ [2].

І. Іванцов одночасно з науковою займався активною педагогічною та громадською діяльністю. У 1939 р. в ювілейному академічному виданні «Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження» вийшла друком стаття І. Іванцова «Шевченко і археологія» [3].

Його ім'я увійшло в Шевченківську енциклопедію, підготовлену Інститутом літератури НАНУ.

У 1941 р. учений підготував до друку монографію «Стародавній Київ» [4]. Після смерті В. Хвойки це було перше ґрунтовне узагальнююче дослідження з давньокиївської проблематики. Ця праця залишається актуальною до сьогодні. Археологічні пошуки останніх десятиріч тільки підтвердили та уточнили висновки вченого.

З початком Другої світової війни І. Іванцов передав свої праці на зберігання співробітниці Інституту археології Є. Махно та пішов на фронт [5]. Рукопис «Стародавній Київ» та незакінчена праця «Торгівля в Київській Русі IX—XIII ст.» [6] і нині зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАНУ.

Під час бойових дій І. Іванцов зі своїм стрілковим полком потрапив в оточення, але йому вдалося вибратися і дістатися до Києва за кілька днів до його окупації. У цей період Київську міську управу очолював О. Оглоблін, який і залучив І. Іванцова до роботи із збереження культурних цінностей.

31 жовтня 1941 р. у приміщенні міської управи гестапівці заарештували І. Іванцова та П. Тараненка. Більше їх ніхто не бачив. Найвірогідніше, їх було страчено у Бабиному Яру.

Однак те, що І. Іванцов потрапив в оточення, залишався, хай і недовго, на окупованій території, контактував з О. Оглобліним, з часом призвело до невмотивованих підозр. Через це, власне, і були надовго забуті праці науковця (див. Додаток).

23 березня 1992 р. відбулося спеціальне засідання Вченої ради Інституту археології НАНУ, присвячене пам'яті І. Іванцова. Ім'я талановитого українського вченого повернулося з небуття завдяки невтомній праці його дочки Галини Іванівни Іванцової. Її наполегливість увінчалася виходом у світ 2003 р. згаданої монографії І. О. Іванцова «Стародавній Київ» [7]. А 2004 р. за її ініціативи в Інституті історії НАН України відбулася конференція, присвячена 100-річчю з дня народження І. Іванцова.

Ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського - активного діяча української культури і науки в 1920-1930 рр. добре відоме архівістам, археологам та музейним працівникам в Україні, але мало хто зі звичайних людей хоч раз чув про нього і його праці (див. Додаток).

Народився Т. Мовчанівський 9 травня 1899 р. у родині священика в с. Берестовець Уманського пов. Київської губ. Здобув традиційну для духовенства освіту - навчався в Уманському духов-

ному училищі, в Київській та Одеській семінаріях (1913-1918 рр.). Проте духовного сану не прийняв, присвятив себе громадській та просвітницькій діяльності.

З 1919 р. Т. Мовчанівський очолював школи в Берестові на Уманщині, де організував курси самоосвіти та осередок «Просвіти», створив музей при клубі. З 1921 р. очолював трудову школу в с. Краснопілка, де також організував музей. У 1924 р. за його сприяння було створено ще один сільський музей при Верхняцькому клубі, а у 1925 р. – Бердичівський окружний архів та краєзнавчий музей, де він працював до 1932 р. За його ініціативи територію кармелітського монастиря у м. Бердичеві, де розміщувався музей, у 1928 р. було оголошено історико-культурним заповідником.

У 1926-1927 рр. вчений у складі експедиції під керівництвом П. Курінного брав участь в розкопках Райковецького кургану та могильника на р. Гнилоп'яті у Житомирській обл. У 1928 р. проводив археологічні розвідки в селах Юрківка, Вовчинці, Обухівка, Білопольє, Андрушівка, де було зафіксовано пам'ятки трипільської та черняхівської археологічних культур, а поблизу сіл Райки, Ягнятина, Верхнячки виявлено городища часів Київської Русі.

З 1929 по 1935 рр. Т. Мовчанівський керував розкопками Райковецького городища XI-XIII ст. поблизу с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл. На той час це городище, зруйноване під час татарської навали 1240 р., було чи не єдиною повністю дослідженою давньоруською пам'яткою.

За ініціативи Т. Мовчанівського в Інституті археології для наукової обробки масових знахідок було створено спеціальний історико-археологічний відділ, де працювали фахівці різних галузей [8]. На той час це був новаторський підхід. Колекція знахідок з Райковецького городища, яка, крім давньоруських, містить речі трипільської культури, скіфського часу, ранньослов'янських та слов'янських поселень, зберігається нині в археологічних фондах Національного музею історії України.

У 1930-1932 рр. Т. Мовчанівський брав участь у розкопках античного міста Ольвія, а 1934 р. керував розкопками II та III городищ у с. Городськ Житомирської обл.

З 1933 р. Т. Мовчанівський працював в Інституті історії матеріальної культури науковим співробітником, обіймав посаду вченого секретаря, деякий час очолював відділ слов'янської та давньоруської археології.

У 1934-1937 рр. Київська експедиція, яку

очолював Т. Мовчанівський, проводила широко-масштабні археологічні дослідження давньоруських міст Вишгорода і Києва. У Вишгороді було виявлено залишки цілої системи жител та господарських будівель, розташованих двома смугами вздовж східного краю городища, – частини однієї з вулиць давнього міста та залізообробний виробничий комплекс, так званий квартал металургів X-XI ст. Унікальний речовий матеріал з розкопок зберігається нині в археологічних фондах Національного музею історії України й Державного історичного музею в Москві.

Археологічна колекція речей з розкопок Т. Мовчанівського у Києві (близько 5 тис. одиниць) зберігається в Національному музеї історії України. Вона вміщує скарб жіночих прикрас XII-XIII ст., вироби з давньоруської косторізної майстерні, великий дзвін XII-XIII ст. і багато речей із садиби Десятинної церкви та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Лише незначну частину зібраного в цей час матеріалу Т. Мовчанівський використав у своїх публікаціях. У процесі розкопок у Києві було виявлено матеріал для важливих висновків щодо планування міста у VIII–XI ст. [9].

Під час розкопок 1936 р. неподалік від Десятинної церкви, безпосередньо у рові, було досліджено відоме багатьом археологам «поховання № 112» [10] – у дерев'яному зрубі поховано дружинника з рабинею та конем. Крім скелетів, було знайдено срібні дирхеми, скроневі кільця, фібула з довгою голкою, обручка, бронзовий ключ. На думку Т. Мовчанівського, це поховання надало «важливі матеріали для вивчення конкретних умов і форм появи класового суспільства в Подніпров'ї та висвітлює роль і місце скандинавських елементів у суспільних відносинах того часу, ілюструє ідеологію, техніку, мистецтво» [11]. Цей висновок був негативно сприйнятий офіційною наукою. М. Каргер затаврував українського археолога як «продовжувача буржуазних теорій норманістів-іноземців» [12].

Сучасна археологічна наука підтвердила висновки Т. Мовчанівського щодо скандинавського походження «поховання № 112», але досліднику його чесна наукова позиція коштувала життя. 4 лютого 1938 р. йому було висунуто звинувачення за ст. 54-7, 54-11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у належності до антирадянської націоналістичної організації та «підривної шкідницьку діяльність в області науки» [13]. 17 лютого 1938 р. його заарештували і відправили до Лук'янівської в'язниці.

У протоколі свідчень К. Коршака від 10 грудня 1937 р. про контрреволюційну діяльність

в Інституті історії матеріальної культури ВУАН зазначено: «...уся робота Інституту була спрямована таким чином, що головна увага приділялася питанням вивчення іноземної культури колонізаторів і зовсім ігнорувалося вивчення культури місцевого населення» [14]. За цим протоколом разом з Т. Мовчанівським було звинувачено Ф. Вовка, О. Грушевського, М. Макаренка, С. Магуру, Ф. Козубовського, І. Підоплічка та ін.

На основі слідчої справи № 58044 Т. Мовчанівського «трійкою» при Київському обласному управлінні НКВС було засуджено до найвищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1936 р. о 23-й годині [15].

Тільки з розкриттям документів в архіві СБУ стало відоме місце поховання науковця. З осені 1936 р. Биківнянський ліс на північно-східній околиці Києва став «спецзоною для потреб НКВС». Тіла всіх розстріляних у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. відвозили до Биківні.

Реабілітовано Т. Мовчанівського вже по смертно 12 травня 1971 р.

Сьогодні в Науковому архіві Інституту археології зберігаються світлини із зображенням розкопів Т. Мовчанівського у Києві. А до 90-річчя

Т. Мовчанівського співробітниками Інституту археології НАНУ було підготовлено статтю про археологічну діяльність Т. Мовчанівського, в якій ім'я автора вагомим науковим здобутком було відновлено [16].

Своє життя Т. Мовчанівський присвятив благородній справі виявлення, вивчення та збереження пам'яток вітчизняної археології, історії та культури, справі архівіста, археолога й краєзнавця. Досліджуючи стародавній Київ і Вишгород, він зробив значний внесок у дослідження Київської Русі X-XIII ст., зібрав безцінну колекцію предметів того часу, збагативши фонди музеїв. Він досліджував не лише історію матеріальної культури, а й історію суспільства, базуючись на археологічних джерелах.

Райковецьке городище, досліджене на всій площі Т. Мовчанівським, має надзвичайно велике значення для розуміння військової справи Русі. Проте монографія «Райковецьке городище» вийшла друком під прізвищем В. Гончарова без згадки про Т. Мовчанівського, який за своє коротке життя встиг зробити лише попередні повідомлення про результати досліджень (див. Додаток).

ДОДАТОК

Список наукових праць

І. О. Іванцова

1. Стародавній Київ.- К., 2003.
2. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.- К., 2002.
3. Шевченко і археологія // Пам'яті Т. Г. Шевченка: 36 статей до 125-ліття з дня народження.- К., 1939.- С 551-582.
4. Виникнення Києва в VII-VIII ст. н. е. // Матеріали 4-ї наук. сесії Київ. педінституту.- 1941.- С. 17-21.
5. Торгівля в Київській Русі IX-XIII ст. // НА ІА НАН України.- Ф. 12.- № 422 (без дати).
6. Історична топографія древнього Києва (у співпраці з Й. Довженком).-К., 1941.
7. Щоденник розкопок. Київські археологічні роботи з дослідження м. Києва. // НА ІА НАН України.- Ф. 20.- № 90, № 83, № 89 (без дати).

Список наукових праць

Т. М. Мовчанівського

1. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 р. // НЗ ПМК.- 1934.- Кн. 1.- С 210-211,
2. Райковецьке городище XI-XIII ст. Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929-1934 рр. // НЗ ПМК.- 1935.- Кн. 5-6.- С. 125-176.
3. Обработка металла на Украине в XII-XIII вв. по материалам Райковского городища // ПИДО.- 1934.- № 5.- С 83-92.
4. Робота Райковецької археологічної експедиції 1934 р. // НЗ ПМК.- 1935.- Кн. 3-4.- С 209-210.

1. Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.- К., 2002.
2. Іванцов І. О. Щоденник розкопок. Київські археологічні

5. Чергові методологічні питання трипільської проблеми // НЗ ПМК.- 1935.- Кн. 5-6.- С 65-88.
6. Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. // НЗ ПМК.- 1937.- Кн. 2.- С. 35-36.
7. Археологічна розвідка на території Михайлівського собору у Києві // НЗ ПМК.- 1937.- Кн. 2.- С 123-127.
8. Райковецьке феодальне городище // НА ІА НАН України.- Ф. Т. М. Мовчанівського.- № 11 (без дати).
9. Основні тези доповіді «Городища УРСР як історичні джерела» (за матеріалами останніх археологічних досліджень на території УРСР) // НА ІА НАН України.- Ф. ВУАК / ПМК.- № 627.- С 1-3 (без дати).
10. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська // НА ІА НАН України.- Ф. 10.- № 8 (без дати).
11. Дофеодальні і феодальні городища на території УРСР (резюме) // НА ІА НАН України.- Ф. 10 (без дати).
12. Середньовічні городища на території УРСР та їх дослідження // НА ІА НАН України.- Ф. 10.- № 9 (без дати).
13. Здобування і техніка обробки металів за часів Київської Русі // НА ІА НАН України.- Ф. Т. М. Мовчанівського.- № 15а (без дати).
14. Черновики, заметки, материалы Южно-Киевской комплексной экспедиции // НА ІА НАН України.- Ф. 20.- № 16.

- роботи з дослідження м. Києва // НА ІА НАН України.- Ф. 20.- № 90, № 83, № 89 (без дати).
3. Іванцов І. О. Шевченко і археологія // Пам'яті Т. Г. Шев-

- ченка: 36. статей до 125-ліття з дня народження.- К., 1939.-С. 551-582.
4. *Іванцов І. О.* Стародавній Київ (рукопис) // НА ІА НАН України.
 5. *Іванцова-Костенко Г. І.* Слово про батька // *Іванцов І. О.* Стародавній Київ.- К., 2003.- С 29-35; *Івакін Г. Ю., Павленко Ю. В.* Передмова. Рукописи оживають // *Іванцов І. О.* Стародавній Київ,- К., 2003.- С. 7-28.
 6. *Іванцов І. О.* Торгівля в Київській Русі IX—XIII ст. // НА ІА НАН України.- Ф. 12.- № 422 (без дати).
 7. *Іванцов І. О.* Стародавній Київ,- К., 2003.
 8. *Беляєва С. О., Калюк О. П.* Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // Археологія.- 1989.- № 2.- С. 125-131.
 9. *Павлова В. В.* Т. М. Мовчанівський (архівні та музейні джерела про його діяльність) // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 10 / Держкомархів України; УНДІАСД.- К., 2003.- С 172-174.
 10. Там само.
 11. Там само.
 12. Там само.
 13. Там само.
 14. Там само.
 15. Центральний Державний архів громадських об'єднань.- Ф. 263.- Оп. 1.- Спр. 58044.
 16. *Беляєва С. О., Калюк О. П.* Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // Археологія.- 1989.- № 2.- С. 125-131.

O. Gnydiuk

THE RETURN FROM THE OBLIVION. THE PERSONS
OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGY
(the biographies of T. Movchanivs'kyi and I. Ivantsov)

The article is devoted to the review of T. Movchanivs 'ky's and I. Ivantsov's biographies which are the brilliant representatives of repressed generation. During his life I. Ivantsov was studying the history of ancient Kyiv and the history of Cossacks period. His monograph "Ancient Kyiv" is one of the best researches in these themes. Being archivist, archaeologist and student of local lore T. Movchanivs 'kyi devoted his short life to the studying and preserving monuments of Ukrainian archaeology, history and culture. His scientific views touched to the general situation in archaeology and practically outstrip the time.